

УДК 811.161.2'367 : 371/378.147.214

ТРУДНОЩІ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ВИЩІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Ачилова В.

*Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: alisherai@mail.ru*

У статті подано методичні рекомендації щодо подолання труднощів під час вивчення односкладних речень у вищій та середній школі.

Ключові слова: односкладні речення, двоскладні речення, головний член односкладного речення, типологія, методика вивчення.

Проблема вивчення односкладних речень як у вищій, так і середній школі не втрачає актуальності, оскільки, на думку методистів-практиків, ці речення засвоюються чи не найскладніше [1, с. 32]. В українській лінгводидактиці є низка праць, де уточнюються, деталізуються окремі аспекти типології односкладних речень (Г. Арполенко, О. Болюх, В. Мороз, Л. Рабанок, Г. Чирва та ін.), звертається увага на функціонування цих структур (С. Єрмоленко, Л. Павляна, О. Коростишевська, З. Іваненко та ін.), пропонуються ефективні підходи до їх вивчення (В. Горяний, Р. Христіанінова, В. Сидоренко, М. Заборна, Н. Мордюк та ін.). Однак складність проблеми, яка пояснюється складністю і багатогранністю самого речення, підтримує інтерес до вдосконалення методики вивчення односкладних речень.

Мета статті – охарактеризувати труднощі, що виникають під час вивчення односкладних речень, і з'ясувати шляхи їх подолання.

Завдання статті:

- охарактеризувати критерії розмежування двоскладних та односкладних речень;
- описати типологічні ознаки односкладних речень;
- запропонувати прийоми встановлення типів односкладних речень.

Найперша складність полягає в розумінні сутності головного члена цієї синтаксичної структури. Так, якщо в двоскладному реченні граматичну основу складають підмет і присудок, які перебувають в опозитивних відношеннях (підмет виділяється через протиставлення присудкові, а присудок – через протиставлення підметові), то в односкладному реченні таке протиставлення відсутнє і граматичну основу формує недиференційований головний член речення, що не є ні підметом, ні присудком [2, с. 68].

Односкладність речення не пов'язується з його неповнотою, і якщо двоскладне речення з одним головним членом є неповним, то наявність одного головного члена в односкладному реченні не спричиняє його неповноти. Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути повними або неповними, поширеними чи непоширеними. Односкладні речення виступають неповними, якщо пропущено головний член або необхідний другорядний член речення: *Не довірай козу вовкові, а капусту кози*

(Прислів'я) – у другій частині складного речення пропущено головний член *не довіряй; Прапори будуть? – Візьмемо, синку, візьмемо* (О. Копиленко) – пропущено додаток *прапори*.

Вагомий внесок у вивчення односкладних речень уніс О. Шахматов, на погляди якого при встановленні типів односкладних речень спирається більшість сучасних мовознавців.

Класифікація односкладних речень є дискусійною проблемою сучасного синтаксису. Деякі вчені не визнають односкладних означено-особових речень, вважаючи їх двоскладними, у яких наявність підмета створюватиме плеоназм. Інколи не виділяються окремо й узагальнено-особові речення. Чітко не встановлено межі між односкладними буттєвими з детермінантами чи вказівними займенниками і неповними двоскладними реченнями. Генітивні речення відносять як до дієслівних безособових, так і до іменних через можливість уведення до синтаксичної парадигми речення екзистенційної зв'язки. Не всі дослідники визнають односкладність безособових речень моделі «предикатив + інфінітив», вважаючи їх двоскладними. Номінативні речення також розглядають як неповні двоскладні на підставі того, що головний член таких речень співвідноситься не із суб'єктом судження, а з його предметом як назва події. До номінативних речень залучаються називний уявлення з функцією репрезентації подальшої інформації, а також вокативні з функцією модально чи емоційно забарвленого звертання тощо [3, с. 423].

У сучасному східнослов'янському мовознавстві усталилася класифікація односкладних речень, за якою виділяють односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та генітивні речення [4, с. 395].

Через адекватність граматичних форм головного члена найбільшу складність у розмежуванні становлять перші три типи односкладних речень. Так, збігаються форми головних компонентів означено-особових та узагальнено-особових речень, зокрема дієслів першої особи однини та множини дійсного способу: *Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берез* (М. Коцюбинський) – означено-особове і *Зріжу голову, вийму серце, дам пити – [буде говорити]* (Загадка) – узагальнено-особове; *Привезем гарбу соломи та замісим з нею глини* (М. Вінграновський) – означено-особове і *Поживемо – побачимо* (Прислів'я) – узагальнено-особове.

Збігаються форми дієслів другої особи однини і множини дійсного та наказового способів: *Може, на зорі літатимеш сині ?* (М. Пригара) – означено-особове речення і *Удосвіта встанеш – більше діла зробиш* (Прислів'я) – узагальнено-особове речення; *Серце, серце моє! Навчись тишини...* (Є. Плужник) – означено-особове і *Добре діло роби сміло* (Прислів'я) – узагальнено-особове; *Мої любі, до мене ходіть!* (Леся Українка) – означено-особове і *Шукайте – і знайдете* (Біблія) – узагальнено-особове.

Збігаються і форми третьої особи множини теперішнього часу, а також минулого часу множини головних членів-дієслів неозначено-особових та узагальнено-особових речень: *Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку* (О. Гончар) – неозначено-особове і *Подарунок назад не беруть* (Н. тв.) – узагальнено-особове; *Латину тільки що сказали, [що од Енея єсть послы]* (І. Котляревський) – неозначе-

но-особове і *Купили кругленьке, думали – новеньке, [а воно усе в дірках, труситься в руках]* (Загадка) – узагальнено-особове.

Збіг граматичних форм головних членів означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень зумовлює врахування і семантичних ознак цих форм, що визначають синтаксичну семантику речень. При цьому в самих назвах типів речень зазначено, як мислиться суб'єкт дії: в означено-особових реченнях особа означена (конкретна), якою може бути мовець або адресат мовлення; у неозначено-особових реченнях дійова особа мислиться неозначено або з певних причин не називається, оскільки важливим є факт протікання дії; в узагальнено-особових реченнях дія є часто повторюваною, властивою всім або багатьом особам, вона типова, безпосередньо не стосується співрозмовника, має узагальнене значення.

У процесі синтаксичного аналізу означено-особові та неозначено-особові односкладні речення можуть сплутуватись із неповними двоскладними реченнями з опущеним підметом. При цьому критерієм розмежування односкладних та двоскладних речень є можливість відновлення у двоскладних реченнях підмета з контексту: *Де ж ви, ясні квітоньки? Позгасали, поспадали* [квітоньки], *як на небі зіроньки* (С. Руданський). Крім того, головний член особових односкладних речень не може бути виражений дієсловом у формі третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або у формі однини минулого часу та умовного способу, оскільки такі форми не вказують на чітко означену особу, однак ця особа суттєва для мовця. Речення з такими дієслівними формами є двоскладними неповними контекстуальними: *Народилася Ліна Костенко на Київщині. Вірші почне писати в ранньому віці* (В. Неділько); *Довго дивився старий олень на мертве село у долині і не міг упізнати його. Пішов у ліси та верховини* (М. Яцків); *Людина завжди потребує когось, кому б могла вилити своє горе і відвести душу* (В. Козаченко).

Найбільшою різноманітністю вираження головного члена характеризуються безособові речення, що зумовлює труднощі в їх розпізнаванні. Змістова специфіка безособових речень полягає у позначенні дій чи станів, що не залежать від активного діяча чи носія стану.

Основний морфологічний вияв головного члена безособових речень – безособове дієслово в граматичній формі третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу або формі середнього роду минулого часу (з часткою *-ся* чи без неї): *А в степу весніє, весніє* (О. Гончар); *Світало по-березневому рано* (З. Тулуб); *В голові у Соломії розвиднілось* (М. Коцюбинський).

Головний член безособових речень може бути складеним, якщо в безособовій формі вжито інформаційно недостатню лексему – модальне чи фазове дієслово: *На сході починало дніти* (О. Гурейв); *Недовго їм довелось шукати води* (М. Коцюбинський).

Безособової форми у позиції головного члена безособових речень набувають особові дієслова (незворотні чи зворотні), вжиті в безособовому значенні: *Попід льодом геть загуркотіло* (Т. Шевченко); *[Не розумію], чому подумалося про це саме зараз?* (В. Собко). Природні процеси можуть реалізовуватися з допомогою якогось предмета, що виконує дію, або ж явища природи, що є джерелом дії (стану), тому в таких реченнях переважно наявний непрямий додаток в орудному відмінку, а

вони синонімічні з двоскладними реченнями, пор.: *Дужче обвіває густим теплим духом чебрику...* (В. Винниченко) – односкладне і *Прохолода повіяла з лісу* (М. Стельмах) – двоскладне [2, с. 122].

Типовим є морфологічне вираження головного члена безособовими предикативними формами на **-но, -то**: *Стан справ відбито в одноголосно прийнятій резолюції* (З газети). Синтаксичними синонімами речень з формами на **-но, -то** є неозначено-особові речення, а також двоскладні, у яких іменна частина складеного присудка виражена пасивним дієприкметником. Пор.: *На сивих лугах скошено отаву* (М. Рильський) – безособове; *На сивих лугах скосили отаву* – неозначено-особове; *На сивих лугах скошена отава* – двоскладне. Не слід сплутувати форми на **-но, -то** і пасивні дієприкметники у формі середнього роду. Дієприкметник матиме закінчення **-е**, а безособові форми закінчуються на **-о**, пор.: *Там усе правильно записано* (В. Собко) – односкладне речення і *Там усе правильно записане* – двоскладне. При синтаксичному розборі слід розрізняти міжмовні словоформи-омоніми. Так, в українській мові *скошено* – безособова форма, а в російській мові *скошено* – коротка форма пасивного дієприкметника середнього роду, пор.: укр. *Сіно скошено* – односкладне речення і рос. *Сено скошено* – двоскладне.

У безособових конструкціях головний член може бути виражений предикативним прислівником з якісно-оцінним значенням: *Зоряно, тихо в просторі* (О. Гончар). Він часто поєднується з дієсловом-зв'язкою на зразок *було, стало, робиться* тощо, з інфінітивом як залежним компонентом або з першим та другим дієсловами одночасно: *Було голо й пусто в степу* (А. Головка); *У лісі стало ще тихіше* (М. Стельмах); *Важко перебільшити ті серйозні наслідки, [що їх мала для українців утрата власної еліти]* (О. Субтельний); *Як весело було широкими грудьми повітря кряти* (М. Рильський). Головними членами можуть бути якісно-оцінні предикативи іменникового походження або їх поєднання з дієслівними формами: *Шкода мені матері старої* (Панас Мирний); *Та нині гріх замкнути в клітку вільну мисль* (І. Франко); *Йому було сором дивитися людям в очі* (Г. Хоткевич). При синтаксичному розборі слід відрізняти предикативні слова від прислівників-обставин та іменників. Пор.: *Чутно плескіт у струмочку* (Леся Українка). – *Зима ледве чутно підійшла* (І. Муратов); *Жаль стало батька* (М. Коцюбинський). – *Взяв її жаль* (І. Нечуй-Левицький).

Модально-предикативні прислівники належать до інформаційно недостатніх лексем, тому в складі головного члена безособових речень вони поєднуються з повнозначними лексемами – інфінітивними формами повнозначних дієслів при можливому дієслові-зв'язці для вказівки на минулий чи майбутній час, інфінітивними формами фазових і модальних дієслів, що поширюються інфінітивами повнозначних дієслів, а також інфінітивними формами дієслів-зв'язок, що поширюються іменними компонентами: *Степом можна йти безвісти* (Ю. Яновський); *Треба було щось думати* (А. Головка); *Треба тільки уміти слухати* (М. Коцюбинський); *Треба бути щирим і вимогливим до себе* (О. Довженко). При зворотному порядку компонентів та інтонаційному їх відокремленні речення кваліфікується як двоскладне [5, с. 18 – 19], пор.: *Присмно відчувати прохолоду ночі* (П. Колесник). – *Відчувати прохолоду ночі після спекотного дня кожному присмно*.

З огляду на те, що модальне значення предикативних прислівників є супровідним, додатковим до того, що виражається повнозначними лексемами, конструкції на зразок *Нам треба голосу Тараса* (П. Тичина); *Не треба мені вашого золота* (М. Стельмах) вважаються безособовими реченнями з незаміщеною позицією інфінітива біля модально-предикативного прислівника в складі головного члена, пор.: *Нам треба [чути] голос Тараса; Не треба мені [мати] ваше золото* [5, с. 65].

Особливої уваги при синтаксичному розборі потребують конструкції, головний член яких виражений безособовими заперечними формами:

- заперечним словом **нема** / **немає** і співвідносними з ним часовими формами дієслів **бути**, **стати** (**не було**, **не буде**, **не стало**): *Отчизни іншої нема в нас і не буде* (М. Рильський); *У гаю, гаю вітру немає* (Т. Шевченко). Такі конструкції можуть бути еліптичними: *Від козла ні шерсті, ні молока [немає]* (Прислів'я);
- заперечними займенниками і прислівниками з наголосом на заперечній частці на зразок **нікому**, **ніким**, **ні з ким**, **нічим**, **ні до чого**, **ніде**, **ніколи**, **ніяк**, що мають модальне значення, переважно з інфінітивом; *Ледачому все ніколи* (Прислів'я); *Нічим вас потішити* (З газети); *О віршах уже нічого й думать* (Т. Шевченко); *А на пероні яблуку ніде впасти від людей, [усі прийшли проваджати перших добровольців]* (В. Собко).

Характерними ознаками цих заперечних займенників і прислівників є, по-перше, їх змістова еквівалентність з модальними дієсловами та модальними предикативними прислівниками, пор.: *О віршах уже нічого й думать – О віршах уже не можу / не можна й думать*; по-друге, здатність розкладатися на заперечне слово *нема* і займенник чи прислівник: *нікому – нема кому, ніде – нема де* тощо [5, с. 66].

Зрідка головний член односкладних безособових речень може виражатися стверджувальними прислівниками чи формами займенників з модальним значенням на зразок **де**, **коли**, **як**, **хто**, **що** з обов'язковою логічно виділеною зв'язкою, які поширюються інфінітивними дієслівними формами: *...Є де жити* (Є. Гуцало); *Буде з ким, старенькій, мені вечорком на лаві гомоніть* (І. Жиленко). Характерними ознаками цих модальних компонентів є, по-перше, змістова еквівалентність з модальними дієсловами та модальними предикативними прислівниками, пор.: *Малій краплині є куди губитись* (Г. Чубач) – *Мала краплина може губитись*; по-друге, здатність виражати заперечне модальне значення в безособових питальних риторично-модальних реченнях (у розповідних безособових конструкціях таке значення виражають заперечні модальні займенники та прислівники), пор.: *Що їй тепер у світі робити?* (Т. Шевченко) – *Нічого їй тепер у світі робити* [5, с. 67].

В односкладних інфінітивних реченнях ідеться про дію безвідносно до часу й особи. У таких реченнях наявний синтаксично незалежний від інших членів речення інфінітив. Описано такі різновиди цих структур [6, с. 170; 7, с. 206 – 207]:

а) **власне інфінітивні** (з часткою **би** / **б** чи без неї), які містять вказівку на бажання, наказ, спонування, запитання, категоричність твердження, необхідність, неможливість, неминучість дії чи стану, а також (у складнопідрядному реченні) мету якоїсь дії: *Прихилитися б у затінку до зеленої землі* (М. Стельмах); *Нагородити*

кращих робітників грамотами (З наказу); *Старому – тліть, новому – процвісти* (М. Рильський); *Чим утішиш її, пожаліти, де цілющих відшукуватиме слів?* (Т. Масенко); *Душі моєї не купити вам ані лавровими вінками, ні золотом, ні хлібом, ні орлом* (П. Тичина); *Пішла вночі до сторожки, щоб поворожити* (Т. Шевченко);

б) **інфінітивно-іменні** із значенням об'єктивної неминучості:

- з дієсловами бути, (не) бувати: *І добру, і щастю в цьому домі бути!* (М. Нагнибіда); *Цьому, хлопче, не бувати* (Ю. Мушкетик);
- із зв'язкою бути та іменною частиною: *Двічі молодим не бути* (Прислів'я); *Павлові Гайді бути за провідника* (В. Сосюра);

в) **інфінітивно-безособові**:

- з формами інфінітива на зразок **(не) чути, (не) чувати, (не) знати, (не) видати, (не) пізнавати, (не) визнавати**, що містять вказівку на сприймання, виявлення органами чуття й розумом: *Йоньки не чути* (Г. Тютюнник); *Знати пана по халявах* (Прислів'я); *[Кругом садочки, біленькі хати,] і соловейка в гаї чувати* (Леся Українка); *Було чути, як шумить море*;
- з допоміжним дієсловом **було**: *Було тут над чим плакати, сину!* (Розм.);

г) **інфінітивно-називні (інфінітивні теми)**, у яких інфінітив позбавлений модальних характеристик і лише називає тему подальшого роздуму: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що ж далі?* (В. Самійленко).

Номінативні речення входять до іменного класу односкладних речень, і головний член таких речень виражається іменними частинами мови в називному відмінку. Виділено такі різновиди номінативних речень [2, с. 130 – 131; 4, с. 384 – 385; 7, с. 209 – 210]:

а) **буттєві (екзистенціальні)** речення, що містять нейтральну констатацію існування предметів, явищ, процесів: *Зима. Холоднеча. Засніжений ліс* (М. Стельмах); *Три дні і сто вражень; Вона! Боже, справді вона* (В. Самійленко);

б) **вказівні речення** з частками **ось, он, от, то**, функцією яких є вказівка на особу, предмет чи явище: *І от Чернігів. Ранком він ще спав* (П. Тичина); *Ось воно, його довгождана щастя* (М. Стельмах);

в) **оцінні** речення з частками **який (яка, яке, які), такий (така, таке, такі), ну й, що за** тощо, в яких констатація існування предметів супроводиться позитивною або негативною оцінкою: *Весна, весна! Яка блакить!* (П. Тичина); *Що за вітер з-за гори!* (А. Малишко);

г) **власне називні** речення – власні назви організацій, журналів, газет, творів художньої літератури і мистецтва, марок товарів і виробів тощо: *«Всесвіт»* [журнал]; *«Собор»* [роман]; *«Динамо»* [команда]; *Міністерство освіти і науки України* [вивіска на установі];

г) **«називний уявлення»**, де міститься констатація уявлення про предмет у свідомості мовця: *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (О. Гончар).

Номінативні речення можуть бути непоширеними і поширеними. Поширені включають тільки означення чи приіменний додаток: *Світлая, дивная ніч*

ТРУДНОЩІ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ВИЩІЙ...

(Г. Чупринка); *Косовиця сина* (З газети). Якщо ж у реченні, крім означення, є обставина чи віддієслівний додаток, то це двоскладне еліптичне речення: *Крейсер у затоці!* (О. Гончар); *На вулиці три жінки* (О. Довженко); *На лузі косовиця сина*. Слід також відрізнити односкладні номінативні речення від двоскладних неповних контекстуальних: – *Хто твої батько?* – *Учитель*. Генітивним є таке речення, в якому повідомляється про наявність певного предмета (предметів) у великій кількості або ж про інтенсивність вияву опредмечених дій, процесів чи станів. Головний член таких речень виражений синтаксично незалежним (переважно повторюваним) іменником у родовому відмінку: *Там-то зілля, овоцц!* *Там-то цвіту!* (Марко Вовчок).

У шкільній граматиці інфінітивні речення розглядаються як різновид безособових, а генітивні речення не вивчаються.

Для систематизації й закріплення вивченого про односкладні речення корисним стане алгоритмізована схема розмежування двоскладних та односкладних речень і визначення типів односкладних речень з виділенням ключових позицій.

1.	Якщо в реченні немає слова в називному відмінку , перевірити, чи зміст зрозумілий із самого речення: ні – речення двоскладне неповне ; так – речення односкладне певного типу.
2.	Якщо форма дієслова дозволяє ввести підмет я (ти, ми, ви) , а дія відбувається тут і зараз – це односкладне означено-особове речення.
3.	Якщо можна умовно ввести підмет усі я (усі ти, усі ми, усі ви) , а дія відбувається скрізь і завжди – це односкладне узагальнено-особове речення.
4.	Якщо в реченні за змістом можна умовно ввести підмет хтось (хто-небудь) – це неозначено-особове речення.
5.	Якщо в реченні неможливо ввести підмет (слово в називному відмінку), а головний член виражений незалежним інфінітивом – це односкладне інфінітивне речення.
6.	Якщо в реченні неможливо ввести підмет (слово в називному відмінку), а в складі головного члена інфінітив залежний або головний член має інше морфологічне вираження – це односкладне безособове речення.
7.	Якщо в реченні є слово в називному відмінку , а дієслова немає, перевірити, чи є обставина : так – речення двоскладне неповне ; ні – речення односкладне номінативне певного різновиду.
У В А Г А!	
Не слід підставляти займенники він (вона, воно, вони) .	

Висновки і перспектива. Таким чином, визначення типу односкладного речення має ґрунтуватися на комплексному, семантико-структурному аналізі цього речення, і насамперед – його головного члена. Для визначення типу односкладного речення цілком достатньо матеріалу аналізованого речення, тоді як розпізнавання

неповного речення – двоскладного чи односкладного – вимагає виходу за межі аналізованої конструкції і врахування контексту.

Список литературы

1. Бровко А. С. Трудности синтаксического анализа / А. С. Бровко. – К. : Освіта, 1991. – 80 с.
2. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Грищенко А. П. Односкладне речення // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 395 – 397.
5. Заборна М. С. Просте речення. Складні випадки аналізу / М. С. Заборна. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 126 с.
6. Гуйванюк Н. В. Українська мова. Схеми, таблиці, тести / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська – Львів : Світ, 2005. – 304 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

Ачилова В. Трудности при изучении односоставных предложений в высшей и средней школе / В. Ачилова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2010. – Т. 23 (62), № 3. – С. 119-126.

В статье предложены методические рекомендации по преодолению трудностей при изучении односоставных предложений в высшей и средней школе.

Ключевые слова: односоставные предложения, двусоставные предложения, главный член односоставного предложения, типология, методика изучения.

Achylova V. Difficulties in Studying Mononuclear Sentences in High and Secondary Schools / V. Achylova // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2010. – Vol. 23 (62), No 3. – P. 119-126.

This article contains methodological recommendations on coping with difficulties in studying mononuclear sentences in high and secondary schools.

Key words: mononuclear sentence, two- member sentence, principal part of the mononuclear sentence, typology, instruction methods.

Поступила в редакцию 01.09.2010 г.